

**1095 YILINA KADAR
[HİRİSTİYAN ALEMİNDEN]
FİLİSTİN'E YAPILAN HAC YOLCULUKLARI(*)**

Steven RUNCIMAN

Çeviren: Doç. Dr. Nuh ARSLANTAŞ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ÖZET

Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın doğduğu ve yaşadığı yerleri ziyaret, çok erken dönemlerde başlamıştır. Başlangıçta İsa'nın (as.) bu bölgede çarmıha gerilmesinden kaynaklanan bazı tereddütler oluştuysa da zamanla bu tereddüt de kalkmış, Hıristiyanlığın Roma tarafından resmen kabulünden sonra kutsal mekanlara ilgi artmıştır. Kilise babaları başlangıçta bu ziyaretleri çok fazla onaylamasa da, V. asırdan itibaren Roma idarecilerinin desteği, din adamlarının da teşviki ile Filistin'e yoğun bir ziyaretçi akını başlamıştır.

Filistin'in Müslüman hakimiyetine girmesinden sonra (M. 638) Batı ile başlangıçta gergin olan siyasi ilişkiler nedeniyle bir süre yavaşlayan ziyaretler, VIII. yüzyılda Halife Harunürreşid ile Şarلمان (Charlamagne) arasındaki iyi ilişkiler nedeniyle ivme kazanmıştır.

X. asırdan itibaren Batı'da ekonomik imkanların düzelmesi, kara ve deniz yolculuklarının kolaylaşması, zenginler arasında başlayan hac modası ve Kluni (Cluny) tarikatının çabaları; diğer yandan İslam dünyasında yerel emirliklerin ortaya çıkışıyla bölgedeki ekonomik sıkıntıların turistik ziyaretlerden gelecek gelirlerle atlatılmaya çalışılması, Hıristiyan hac yolculuklarını artırmıştır.

Filistin'in Türk hakimiyetine girmesinden sonra deniz yoluyla yapılan ziyaretler kesilmese de, bölgedeki karışıklıklar nedeniyle Anadolu üzerinden kara yoluyla yapılan yolculuklar bitme noktasına gelmişti. Bölgenin Müslüman hakimiyetinde olması, Hıristiyan dünyasında Filistin'in Müslümanlardan kurtarılması konusunda dini bilincinin uyanmasına da sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Hıristiyan Hacı, Filistin'e Hıristiyan Göçü, Kudüs, İslami Dönemde Kudüs, İslami Dönemde Filistin, Filistin ve Hıristiyanlar, Kudüs ve Hıristiyanlar.

ABSTRACT

The Pilgrimages to Palestine Before 1095

In Christianity, the pilgrimage to the sites where Jesus was born and lived began in the very early stages. Although in the beginning, there were some doubts - after all, this was the place where Jesus was crucified - in time, these

(*) "The Pilgrimages to Palestine before 1095" başlıklı bu makale, *A History of the Crusades* (Genel ed. Kenneth M. Setteon), Cilt I, *The First Hundred Years*, ed. Marshall W. Baldwin, Philadelphia 1955, s. 68-80; 2. Basım The University of Wisconsin Press, Madison Londra 1969) adlı kitaptan alınmıştır.

doubts faded. After the Roman Empire legalized Christianity, interest in the sacred places grew. Initially, the Church Fathers did not much approve of this pilgrimage, but from the 5th century on their attitude towards it changed. With the support of the Roman rulers and the motivation of the clergy, Palestine started receiving a large influx of visitors.

After Palestine came under Muslim rule (AD 638), the strenuous relation with the West slowed down the visits. Later, in the 8th century the pilgrimage picked up pace again, as a result of the good relations between Caliph Harun al-Rashid and Charlemagne.

After the 10th century the number of Christian pilgrimages increased. On the one hand this was due to the growth of economic means in the West, the improvement of travel by land as well as by sea, a pilgrimage trend among the elite and the efforts of the Cluny Order; and on the other hand, an attempt of the Muslim world to overcome the economic adversity that struck the region with the appearance of regional emirates, with the income these 'touristic' visits would provide.

Turkish rule of Palestine, although it did not hinder the pilgrimage over sea, was cause to a near complete halt of the pilgrimage by land through Anatolia, due to the regional unrest there. However, the region being under Muslim control, instigated a religious awareness in the Christian world that Palestine should be liberated from the Muslims.

Key Words: Palestine, Christian Pilgrimage, Christian Migration to Palestine, Jerusalem, Jerusalem during Islamic Era, Islamic Palestine, Palestine and Christians, Jerusalem and Christians

GİRİŞ

İnsanlarda sevdiği kimselerin yaşadığı yerleri ziyaret duygusu oldukça yaygın bir özelliktir. Hac fikri ise dünyadaki büyük dinlerin çoğunluğunda önemli bir yer tutar. Milattan önceki asırlarda dindar Budistler saygılarını sunmak amacıyla Buda ve önde gelen müritlerinin yaşadığı ve yetiştiği yerlerdeki türbeleri ziyaret ederlerdi. Sonraki dönemlerde İslâm'da da [imkân bulan] her Müslüman'ın Mekke'ye [hacca] gitmesi vecibe haline gelmiştir.

Hıristiyanlar, mücessem Tanrı [İsa] tarafından takdis edilen, onun doğduğu, vaaz ettiği ve çilesini tamamladığı yerleri ziyarete çok erken dönemlerden itibaren ilgi duymaya başlamışlardı. Kudüs'e saygıyı Yahudilerden miras olarak aldılar. İsa'nın burada çarmıha gerilmesi sebebiyle şehrin kutsiyeti iki kat daha arttı. Bir süre sonra da inançları uğruna can veren şehitlerin (*martyrs*) günahlar için özel bir şefaate (*libellus*) sahip olarak Allah'ın rızasına nail olduğu; şehadetin vukû bulunduğu yerde ise esrarengiz bir gücün bulunduğu şeklinde bir inancın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹ En büyük şahadetle mukaddesleşen İsa'nın çarmıh mekânı (*Calvary*) [Golgotha/Calvariae-Kuru Kafa Tepesi] da bu inançtan nasibini almıştır. Bunun yanında İsa veya Azizler'den birine ait olan bazı kalıntı ya da eşyaların da aynı güce sahip olduğuna inanılmaya başlamıştır. Neredeyse evrensel hale gelen bu tür inançlar –ki biz elinizdeki makalenin sınırlarını aşacak bu tür hususların nasıl doğup geliştiğine girmeyeceğiz- zamanla kilise tarafından da kabul edilerek onaylanmıştır.

Miladın ilk iki asrında Filistin'e hac yolculuğu pek de kolay değildi. Kudüs, Titus tarafından tahrip edilmiş, Roma idarecileri şehre ziyareti yasaklamışlardı. Kudüs'ün düşüşü aslında Aziz Paul'un [Paulus] Hıristiyanlık anlayışının Aziz Ja-

¹ Bkz. P. H. Battifol, *Etudes d'histoire et de theologie positive*, (Paris 1906), I, 112-120.

mes'in [Yakup] Hıristiyanlık anlayışına karşı kazanılmış bir zaferdi. Kilise, Yahudi menşesine rağmen Kudüs'ün evrenselliğine önem vermeye başlamış; bu önemde kutsal mekânlar da unutulmamıştı. Hadrian [Hadrianus], Kudüs'ü yeniden kurduktan sonra İsa'nın çarmıha gerildiği yere Venüs Tapınağı'nı (*Venus Capitolina*) inşâ etmişti. Haçın tamamen hakimiyet ve zaferinden sonra, İmparatoriçe Helena Filistin'e geldiğinde, artık kutsal mekânlarla ilgili müşterek bir gelenek de oluşmuş durumdaydı. Helena'nın ziyaretinden önce de Filistin, III. asrın erken dönemlerinde Caesarea'lı (Mazaca) [Kaesareia] Piskopos Firmilian [Firmilianus]; bundan birkaç yıl sonra Kapadokyalı Piskopos Alexander gibi bazı Hıristiyan hacılar tarafından ziyaret edilmişti.² Aynı dönemlerde Origen [Origenes], İsa'dan sonra Hıristiyanların bir arayış içine girdiklerinden bahseder.³

Hıristiyanlığın resmen tanınmasından sonra - ki bunun nişanesi olarak Helena ve dindar hizmetkârlarının ziyaretinden sonra oğlu Constantine [Constantinus] tarafından Kudüs'te Kutsal Mezar (Kıyame Kilisesi/Holy Sepulcher) ile İsa'nın doğduğu Beytullahim'de (Bethlehem) bir kilise [Nativity] inşâ edilmişti-Filistin'e bir hac akını da başladı. Konu ile ilgili gözlemlerini kaydeden ilk kimse, 333 yılında bölgeye bir ziyaret gerçekleştiren Bordeaux'lu hacidir.⁴ Bordeaux'lu hacinin ziyareti sırasında bölgede imparator tarafından başlatılan inşâ faaliyetleri tamamlanmak üzereydi. Bundan elli yıl kadar sonra Aetheria isminde azimli bir hanım, Fransa veya İspanya'dan yola çıkmış, Mısır ve Sina Dağı gezileri de dahil, bölgedeki izlenimlerinin detaylı bir anlatımını kaleme almıştır.⁵ Bu yüzyılın (IV. asır) sonlarında Filistin'e göç ederek Beytullahim'e yerleşen Aziz Jerome'nin [Eusebius Hieronimus] kafilesine sosyetik ancak dindar pek çok Romalı hanım da katılmıştı.⁶ Bir sonraki asrın (V. asır) başlarında, Kudüs'ü ziyarete gelen hacıların şehirde kalabileceği manastır ve misafirhane sayısının üç yüzün üzerinde olduğu rivayet edilir.⁷

Kilise babaları ise bu yeni modadan çok da memnun değildi. Arkadaşı Desiderius'a Filistin'e gitmenin bir iman vazifesi olduğunu ve burayı ziyaretin kutsal kitabı daha iyi anlama imkânı vereceğini söyleyen Jerome bile, hac yolculuğuna çıkılmadığı takdirde çok da fazla bir şeyin kaybedilmeyeceğini belirtmiştir.⁸ Aziz Augustine [Augustinus] ise hac yolcuğunun gereksiz ve tehlikeli olduğunu söyleyerek şiddetle karşı çıkmıştı.⁹ Yunan kökenden gelen kilise babalarından Aziz John Chrysostom [Ioannes Chrysostomus] ise piskoposluk vazifesi hac ziyaretine engel olmamasına rağmen, sırf Eyüb Peygamber'in gübre yığını

² Jerome, *De viris illustribus*, s. 54 (PL XXIII, 700 B); Eusebius, *Historia ecclesiastica* (trc. J.E.L. Oulton -H. J. Lawlor, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass., 1953), II, 37.

³ Origen, *In Joannem*, VI, 29 (PG XIV, 269).

⁴ Seyahatname, A. Stewart tercümesiyle PPTS'nin I. cildinde yayınlanmıştır.

⁵ Ser, J. H. Bernard tercümesiyle *The Pilgrimage of Saint Silvia of Aquitaine* adıyla PPTS'nin I. cildinde neşredilmiştir. Aetheria'nın kimliği için bkz. Dom Cabrol, *Etude sur la Peregrinatio Silviae*, Paris-Poitiers, 1895; M. Ferotin, "Le Veritable auteur de la Peregrinatio Silviae: la vierge espagnole Etherie", *Revue des questions historiques*, LXXVI (1903), s. 367-397.

⁶ Jerome, *Ep. XLVI* (PL XXII, 483 vd.) Paula ve Eustochium'dan Marcella'ya mektup.

⁷ Bkz. A. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, (Grenoble 1869), s. 212

⁸ Jerome, *Liber paralipomenon*, praefatio (PL XXVIII, 1325-1326).

⁹ Augustine, *Ep. LXXVIII* (PL XXXIII, 268-269); *Contra Faustum Manichaeum*, s. 21 (PL XLII, 384-385).

görmek için bunca mesafeyi kat etmenin abesle iştigalden başka bir şey olmadığını söyleyerek hacılarla alay etmişti.¹⁰ Nyssalı^{10-a} Aziz Gregory [Gregorius] hacıların hiçbir yerde Kutsal Kitap (İncil) okumaktan zevk almadığını; oldukça sıradan, hatta diğer yerlerden daha çok pis insan, tüccar, aktör ve fahişenin bulunduğu Kudüs'ü ziyaretin hiçbir önemi ve özelliği olmadığına işaret etmiştir.¹¹

Kilise babalarının bütün bu menfi ve alaycı tavırlarına rağmen hac yolculuğunun manevî bir önemi ve değeri olduğuna inanan geniş halk kitleleri Kudüs ve Filistin'e olan ziyaretlerini sürdürmüşlerdir.

V. asrın ortalarında II. Theodosius'un eşi İmparatoriçe Eudocia Kudüs'e yerleşti. O dönemlerde Kudüs'e yerleşmek oldukça modaydı. İmparatoriçe, Tanrı Anası'nın (*Meryem*) Aziz Luke [Lukas] tarafından çizildiğine inanılan kıymetli bir portresini Constantinopolis'deki [Konstantinoupolis/İstanbul] görüncesine göndermekle, şehre olan desteğini bir başka moda ile göstermişti.¹² Filistin'e giden çoğu hacının, ziyaret dışındaki bir diğer amacı, ziyaret ettiği yerlerde bulunan bazı kutsal kalıntıları satın alıp memleketine getirerek yerleştirdiği kilisenin kutsiyetini artırmaktı. Erken dönemlerde yaşayan Hıristiyan aziz ve şehitlerin büyük çoğunluğu doğuda yaşadığı için, onların mukaddes kalıntıları da ancak burada bulunabilirdi. O dönemlerde İspanyol Prudentius ile İtalyan Ennodius, ilahî yardım için azizlerin kabirlerinden medet umulabileceğini dile getirirken; Aziz Ambrose [Ambrosius] bunların kalıntılarının faydalı olduğuna bütün kalbi ile inanıyor; bazı kalıntıların ortaya çıkarılması için de olağanüstü gayret gösteriyordu.¹³ Caesarea'lı Aziz Basil [Basileos] ise daha cesur davranarak kalıntılarda ilahî bir güç olabileceğini söylüyor; fakat onların otantikliğinin çok daha önemli olduğuna vurgu yapıyordu.¹⁴

Din adamlarının da gayretiyle popüler istek bu şekilde yeniden kamçılanmaya başladı. Hıristiyanlığın önemli kalıntıları doğuda bulunuyordu. Bu kalıntılar bir taraftan Kudüs'ten Constantinopolis'e taşınırken, diğer taraftan azizlerin mukaddes sayılan eşyaları kendi memleketlerinde koruma altına alınıyordu. Hacılar bazı kalıntıları tesadüfen elde ederken, çoğu kalıntı tüccarların teşebbüsüyle Batı'ya taşınmıştı. Bir kalıntı bulma umudu yanında, doğuda yaşamış bazı azizlerin mukaddes eşyalarının memleketlerine getirilerek sahip olunması, Batı'daki hemşehrilerine azizlerin yaşadığı toprakları ziyaret etme ilhamı aşılıyordu. Kutsal kalıntıları getirmek için pek çok elçi görevlendirildi. Viyana piskoposu Avitus'un Kudüs'teki Gerçek Haç'tan bir parça getirmesi için özel elçiler

¹⁰ John Chrysostom, *Ad populum Antiochenum*, V, I (PG XLIX, 69); *Hom. VIII in Ep. Ad Ephesios*, 2 (PG LXII, 57).

^{10-a} Nyssa, Kapadokya'da Selevkiler döneminde kurulmuş, Roma hakimiyetinde çok gelişmiş, Bizans İmparatorluğu zamanında da ortadan kalkmıştır. Eskiçağ'da Anadolu'da birden fazla Nyssa vardı. Burada kast edilen, Kilise Babalarından Nyssa'lı Gregorius'un yaşadığı Kapadokya'daki (Nevşehir ve Kırşehir civarı) Nyssa olabileceği gibi, Aydın Sultanhisar'da bulunan antik Nyssa olması da mümkündür. [Bundan böyle çevirene ait bu tür açıklamalarda *Meydan Larousse* (İstanbul 1992) ansiklopedisinin ilgili maddelerinden faydalanılmış olup çevirene ait olduğunun bilinmesi için de sonuna (Çeviren) şeklinde not düşülmüştür].

¹¹ Gregory of Nyssa, *Ep. II* (PG XLVI, 1009).

¹² Nicephorus Callistus, *Historia ecclesiastica*, XIV, 2 (PG CXLVI, 1061 A).

¹³ Prudentius, *Carmina* (CSEL, LXI [1926]), s. 132-135; Ennodius, *Libellus pro synodo* (a.g.e., VI, [1882]), s. 315. Ambrose, *Ep. XXII* (PL XLI, 1019 vd.).

¹⁴ Basil of Caesarea, *Ep. 197* (PG XXXII, 709-713).

görevlendirdiği belirtilir. Frank Clothar'ın eski kraliçesi Azize Rhadegund'un görevlendirdiği bir heyetin kendisine, Haç'ın bir parçası ile Kapadokyalı St. Mamas'ın parmağının da -ki onun diğer kemikleri hacılar tarafından Langres'ten^{14-a} getirilmişti- bulunduğu zengin bir yük getirdiği rivayet edilir. Kadınlar bu hususta daha bir gayretliydi. Guienneli bir kadının Vaftizci Yahya'nın (Aziz John/loannes) kanının bulunduğu küçük bir şişeyi; Maurienne'li^{14-b} bir başka kadının ise yine onun başparmağını memleketine getirdiği belirtilir.¹⁵

Hacılar VI. asırda da büyük gruplar halinde Doğu'yu ziyarete devam ettiler. Bu asırda hacılar için Theodosius ve Şehit Antoninus gibi kimseler tarafından bazı rehber kitaplar (*Itineraries*) kaleme alınmıştır. Doğuyla olan ticarî ilişkiler sebebiyle bir hacının Suriye-Mısır limanlarıyla Provence-İspanya^{15-a} limanları arasında ticaret yapan Suriyeli tüccarlara ait herhangi bir gemide yer bulması iştenden bile değildi.¹⁶

Suriye ve Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra hac trafiği kaçınılmaz bir şekilde kesilmek zorunda kaldı. Fetihten sonraki birkaç asırda Müslüman doğu ile Hıristiyan batı arasındaki deniz ticareti tamamen kesildi. Akdeniz korsan kaynıyordu. Filistin'in yeni yöneticilerinin (Müslümanlar), yabancıları potansiyel şüpheli görmeleri bir yana, yol masrafları gittikçe artıyor; buna paralel olarak Batı'nın gelir seviyesi devamlı surette azalıyordu. Ancak bütün bunlara rağmen Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler tamamen kopma noktasına asla gelmemiştir. Batı kilisesi kutsal mekânlara sevgi ve saygı ile bakıyordu. Papaların çoğu doğu kökenli olup Doğu ile irtibatlarını hala devam ettiriyorlardı. 652 yılında Papa I. Martin, Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmakla suçlanmıştı. Ancak o, [kurduğu iyi ilişkilerin asıl] amacının Filistin'e yardım ve zekât göndermek olduğunu söyleyerek kendisini temize çıkarmaya çalışmıştı.¹⁷

Bu dönemde hacıların çoğu Roma ve benzeri kendilerine yakın yerlerdeki türbeleri ziyaretle yetinirken, Doğu'nun zorlu yolculuğunu göze alabilecek cesur insanlar da yok değildi. 670 yılında Frank piskopos Arculf Mısır, Suriye ve Filistin'i ziyaret etmiş, Constantinopolis üzerinden memleketine dönmüştü. Uzun süre memleketinden ayrı kaldığı bu yolculuk sırasında pek çok zorluğa göğüs germek zorunda kalmıştı.¹⁸ Yine bu dönemde Picard,^{18-a} Rue'li Vulphy, Burgundia'lı bazı kimseler ile Montier-en-Der'li Bercaire ve Waimer gibi kimselerin de

^{14-a} Langres, Fransa'da Haute-Marne idare bölgesinde adıyla anılan yaylanın çıkıntısı üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. (Çeviren)

^{14-b} Maurienne, Kuzey Fransa'da Arc vadisinin meydana getirdiği Alp dağları bölgesi olup ortaçağın başında kontluk haline gelmişti. Kontları XI. asırda Savoia kontu oldular. (Çeviren)

¹⁵ Kalıntılarla ilgili olarak bkz. H. Delehaye, *Les Origines de culte des martyres* (2. baskı, Brussels 1938), s. 73-91; Jean Ebersolt, *Orient et occident* (Partis-Brussels 1928), I, 32-39.

^{15-a} Provence, Fransa'da eski bir eyalet. Coğrafi sebeplerle Venaissin ve Nice kontlukları bu eyalete bağlıydı. Provence o şekilde bugünkü Boyches du-Rhône, Vauclues, Basses-Alpes, Var ve Alpes-Maritimes idare bölgesini içine alıyordu. (Çeviren)

¹⁶ Theodosius ve Antoninus'un seyahatnameleri için bkz. *Itinera Hierosolyminata*, (ed. Tobler-Molinier, Societe de l'orient, I, Geneva 1880, s. 2) içinde.

¹⁷ Papa Martin I, *Ep. XV, PL LXXXVII*, 199-200 içinde, Theodore'ye mektup.

¹⁸ Arculf'un seyahati öğrencisi Adamnan tarafından anlatılmıştır. Bkz. *De locis sanctis*, trc. J. R. Macpherson (*PPTS*, III).

^{18-a} Picard, Fransa'nın kuzeyinde eski bir il. Somme ve Aisne idare bölgelerinin büyük kısmını Pas-de-Calais kıyı bölgesini ve güneyde Oise idare bölgesinin bir kısmını içine alır. (Çeviren)

hac ziyareti gerçekleştirdikleri bilinmektedir.¹⁹

VIII. asırda hacca gidenlerin sayısında gözle görülür bir artış gözlemlendi. Bu asırda İngilizler ve İrlandalılar arasında hac yolculuğu moda haline gelmişti. Bu yolculukların bazı din adamlarının (*hierarch*) kaleme aldığı, özel kefarete tavsiye içeren çok sayıdaki küçük kitaplar (*poenitentialia*) tarafından teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu kitaplar Kelt (Celtic) kilisesi tarafından rağbetle karşılandı. St. Columban gibi Kelt misyonerlerinin faaliyetleriyle paralel yürüyen Anglo-Sakson istilâsı, bu kitapları Batı kilisesinin kullanabileceği genel (el) kitaplar listesine dahil etti. Kitaplarda her ne kadar muayyen bir mekân belirtilmese de, kefarete için mutlaka bir yere ziyaret gerçekleştirilmesi emir/tavsiye ediliyordu.²⁰ İngiliz hacılardan en meşhuru, Bavaria'da Eichsdatt piskoposu olarak ölen Willibald idi. Willibald gençliğinde 722-729 yılları arasında, Roma'dan hareket ederek uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Kudüs'ü ziyaret ederek memleketine dönmüştü.²¹ İlerleyen süreçte ise Batı ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler düzelmeye başlamıştı. Şarlman (Charlemagne) [Karolus Magnus] ile Halife Harunürreşid arasında bir çeşit anlaşma gerçekleşmişti. Bu dostane ilişkilerin neticesi olarak Kudüs'e büyük bir hacı akını başlamış; İmparator, Harunürreşid'i şehirde (Kudüs) hacıların kalacağı bir misafirhane inşa edilmesi konusunda ikna etmişti. Hacılar arasında kadınlar yine vardı. Bazı İspanyol rahibeler Kutsal Mezar'ın yanına yerleştiler.²² IX. asra geldiğinde Akdeniz'de Müslümanların güçlenip Girit, Sicilya ve Güney İtalya'ya yerleşmesi ile birlikte Doğu-Batı ilişkilerinde kısa süreli bir kesilme yaşandı. [Meselâ] 870 yılında yola çıkan Bilge Breton Bernard, Bari'nin Müslüman emirinden İskenderiye'de ikamet izni alamasa da, geçiş izni alabilmişti. Breton, Kudüs'ü ziyaret ettiği sırada Şarlman zamanında inşa edilen binalar bakımsız olmasına rağmen hâlâ ayakta idi. Ziyaretçilerin sayısı ise oldukça azdı.²³

Filistin'e yolculukların kesilmesinde bir başka etken ise Norveç istilâsıdır. İstila esnasında yolların tehlikeli olması ve bunun yanında yaşanan kıtlıklar, yolculuğu hayli zorlaştırmıştı. Bu süre zarfında yolculuk orta halli kimseler için oldukça pahalıydı.

X. asrın başlarında ise Akdeniz'de durumlar düzelmeye başladı. Müslümanlar Güneydoğu İtalya'daki üslerini kaybettikleri gibi, Güney Fransa'da sahip oldukları son üsler de ellerinden çıkmak üzereydi. Bu yüzyılda Girit Hıristiyanlığı açılıyor, Bizans filosu (Ak)denizdeki etkinliğini hissettirmeye, İtalyan sahil ticaret kentleri de Müslümanlarla doğrudan ticaret için kapılarını aralamaya başlıyordu. Doğuda ise Abbasiler gerilemeye başlamıştı. Onların Filistin'deki emirlikleri ise bölgeye para getirecek, vergi ödeyecek ziyaretçilerini bekliyordu. Önce İhsidiler, ardından da Fâtîmîler'in hakimiyetiyle bölgede iyi niyet havası hakim

¹⁹ Vita S. Wiphagii (Acta sanctorum, lun. Tom. II, June 7), s. 30-31; Miracula S. Bercharii (Acta sanctorum ordinis S. Benedicti, saec. II), s. 849.

²⁰ Poenitentialia için bkz. J. Tixeront, Histoire des dogmes, III, 400-402.

²¹ Willibald'ın Hodoeporicon'un tercümesi için bkz. W. R. Brownlow (PPTS, III)

²² Commemoratorium de casis velmonasteriis (Itinera Hierosolyminata), I, 2, 303-305.

²³ Itinerary of Bernard the Wise, trc. J. H. Bernard (PPTS, III, [1893]), MS. 870'ten sonra.

olmaya başladı. Artık bir hacının Venedik, Bari veya Amalfi'den^{23-a} gemiyle İskenderiye veya Suriye'nin bir limanına gitmesi eskisi kadar zor değildi. Ancak çoğu hacı bir İtalyan gemisiyle önce Constantinopolis'e uğruyor, buradaki meşhur kutsal emanetleri ziyaret ettikten sonra kara yoluyla Filistin'e gitmeyi tercih ediyordu. Karayolu, deniz yolundan her zaman daha hesaplı olup Anadolu'dan Suriye'ye uzanan Bizans yolları da gayet muntazamdı. Çoğu hacının kutsal mekânları ziyaretten başka dinî bir gayesi de yoktu. Öte yandan dinî özelliğinden dolayı ziyaret edilen bazı mekânların kutsiyeti ise artık herkes tarafından iyice benimsenmişti. İspanya Compostela'daki St. James türbesi; İtalya Monte Gargano'daki Melek Mikâil (*Michael*) türbesi veya Roma'daki diğer pek çok türbe, bu özelliği kazanan türbeler arasında zikredilebilir. İsa'nın Filistin'de yaşadığı yerler ise haliyle diğer bütün kutsal mekânları gölgede bırakıyordu. Kutsal mekânları ziyaretin bir tövbe vesilesi olduğu da geniş ölçüde kabul görmüştü. Yolculuğunun yegane gayesi günahlarının kefareti için olduğunu söyleyen ilk hacı, M. IX. asrın ortalarında Fransa'dan Kudüs'e gelen Fromond isminde bir asilzadedir.²⁴ X. asırda meşhur pek çok günahkârın onun yolunu takip ettiğini görüyoruz. Özellikle cinayet suçu böyle bir kefareti kaçınılmaz kılıyordu. Bu kuralın pratik yararı da vardı: Bu uygulama suçluları birkaç ay toplumdaki uzaklaştırıyor; bu zahmetli yolculuktan dönebilenler ise hakikaten hayatlarında yeni bir sayfa açıyorlardı.

969 yılında yolculuğu sırasında ölen Suabia (*Swabia*) kontesi Hilda ile 970 yılında Filistin'de ikâmet eden I. Otto'nun baldızı Bavaria düşesi Judith, bildiğimiz bu seçkin hacı tâifesi arasında zikredilebilir. X. asır asilzade hacıları arasında Ardeche,^{24-a} Arcy, Anhalt,^{24-b} Viyana, Verdun^{24-c} ve Gorizia^{24-d} kontlarını; kilise adamları arasında ise yolculuğunu 920 yılında gerçekleştiren Olivolo piskoposu (*bishop*) ile Aurillac, Saint-Cybar, Saint-Aubin ve Flavigny başpapazlarını (*abbots*) zikredebiliriz. Contance piskoposu St. Conrad üç ayrı vesileyle; Parma piskoposu St. John ise beşten fazla hac ziyareti gerçekleştirmişti. Bu önemli yolcular, büyük ve meşhur bir kumpanyanın kendilerine sağladığı güvenlik avantajlarını kullanan pek çok mütevazı müntesiplerini de beraberinde götürmüşlerdi.²⁵ Bu asrın (X. asır) ilk yıllarında çoğu fakir olan halkın, kodaman bazı insanların himayesi olmaksızın yolculuğa çıkma cesareti gösterip göstermediği bilinmemektedir. Ancak 910 yılında Aquitaineli Kont I. William, Kluni (*Cluny*) Manastırını inşa etmesinden 20-30 yıl sonra Kluni üyeliği büyük bir dinî bağ

^{23-a} Amalfi, İtalya'da Salerno eyaletinde bir kasaba idi. Özellikle X. asırda Doğu Akdeniz'deki ticarete önemli rol oynamıştı. (Çeviren)

²⁴ *Peregrinatio Frotmundi (Acta sanctorum, Oct. Tom X, Oct. 24) s. 847 vd.* Ayrıca bkz. E. Van Cauwenbergh, *Les Pelerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen-âge* (Louvain 1922)'de muhtelif yerler; M. Villey, *La Croisade: Essai sur la formation d'une theorie juridique* (Paris 1942), s. 141 vd.

^{24-a} Ardeche, Fransa'nın güney doğusunda Cevennes dağlık kesiminde Rhône ırmağının aktığı kesim. (Çeviren)

^{24-b} Anhalt, Orta Almanya'nın eski bağımsız dükaliği. Prusya'nın Brandenburg, Saksonya ve Braunschweig eyaletleri içinde kalan kısımlardan meydana geliyordu. (Çeviren)

^{24-c} Verdun, Fransa'da Meuse idare çevresinin adı. (Çeviren)

^{24-d} Gorizia, İtalya Veneto'da İsonza ırmağı kıyısında bir şehir. (Çeviren)

²⁵ L. Bréhier, *L'Église et l'orient au moyen-âge: les croisades* (Paris 1928), s. 32-33; J. Ebersolt, *Orient et occident*, I, 72-73.

(nexus) haline geldi. Bizzat papalığa bağlı olan bu yer, anavatan tarafından yakından kontrol ediliyordu. Kluniler hac organizasyonuna da el atarak İspanya türbelerine ziyaret amaçlı seferler düzenlemeye başladılar. Yüzyılın sonlarına doğru bunlar Kudüs'e yolculuğu cazip hale getirmiş; hac güzergâhında fakir hacılar için hanlar inşâ etmişlerdi. Anavatanlarının çeşitli bölgelerinde yaşayan halkı hacca teşvik eden Kluniler'in bu gayretleri çok geçmeden semeresini vermiş; iknalari neticesinde 990 yılında Stavelot başrahibi; 997 yılında Verdun kontu Filistin'i ziyaret etmişti. Büyük başrahip Odilon ise kendisi gerçekleştirememişse de çoğu arkadaşını hacca gitme konusunda ikna etmişti. Normandiya dükleri ile Anjou kontları Kluni tarikatının sadık hamileri olmuşlardı. Angevinli (*Anjou*) Fulk Nerra'nın Filistin'e üç kere hacca gittiği; bu yolculukların tamamını da günahlarının bağışlanması için gerçekleştirdiğini biliyoruz. Normandiya dükü III. Richard Filistin'deki Hıristiyan türbeleri için yardım toplamış; kardeşi Dük Robert ise 1035 yılında büyük bir kafilenin başında Filistin'i ziyaret etmişti. Klunilerin asıl hizmeti ise Filistin'e gidemeyen fakirlere olmuş; oluşturdukları küçük gruplara Filistin'i ziyaret imkânları hazırlamışlardı.²⁶

Dönemin bazı siyasi gelişmeleri de Kluniler'in işini kolaylaştırmıştır. XI. asrın başında Fatımîler'in çılgın halifesi Hâkim, idaresi altındaki Hıristiyanlara baskı yapmaya, Kutsal Mezar da dahil bütün kiliseleri tahrip etmeye başlamıştı. Hâkim dönemi boyunca hac yolculuğu çok tehlikeli bir hal almıştı. Hâkim'in zulmünden Müslümanlar da nasibini almıştı.

Halife Hâkim'in ölümünden sonra ise dinî müsamahanın hakim olduğu bir hava esmeye başlamıştır. Bizans İmparatoru III. Romanus, Hâkim'in halefi ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmada Kutsal Mezar'ın yeniden inşâ edileceğine dair bir madde de yer alıyordu. IX. Konstantin tarafından da tasdik edilen bu anlaşma gereği Kutsal Mezar'ın inşâsı için [Kudüs'e] işçiler gönderildi.²⁷ Bizans imparatorluğu ile Fâtîmî halifeliği arasındaki sınır, Akdeniz'de Tortosa^{27-a} kasabasına kadar ulaşıyordu. Sınırdaki (gümrük) memurlar Hıristiyan hacılara alışıkta.

Diğer yandan Avrupa'da 975 yılında Macarlar Hıristiyanlığa girdiler. 1019'da Bulgar Katili (*Bulgar-slayer*) olarak şöhret bulan İmparator II. Basil [Basileos] Balkan Yarımadası'nın tamamını imparatorluğuna ilhak etti. Bu gelişmelerin neticesinde Orta Avrupa veya Flanders'ten yolculuğa çıkan bir hacı, Viyana yakınındaki Macar sınırına kadar, batı imparatorunun topraklarında rahat bir şekilde yolculuk yapmaya başladı. Sınırdan giriş yapan bir hacı Macaristan üzerinden Bizans'ın sınır kasabası Belgrat üzerinden Constantinopolis'e; oradan da Lazkiye (*Latakia*) ve Tortosa arasındaki Fatîmî sınırına ulaşıyordu. Yaya olarak yolculuk yapan bir hacı için hiç de pahalı olmayan bu yolculuk ga-

²⁶ Kluni etkisi için bkz. J. H. Pignot, *Histoire de Cluny* (Paris 1868), II, 108 vd.; J. Longnon, *Les Français d'outremer* (Paris 1929), s. 2-5. Eleştirisi için bkz. A. Fliche, *L'Europe occidentale de 888 a 1125* (Paris 1930), s. 551; Hatem tarafından teyidi için bkz. A. Hatem, *Les Poemes epiques des croisades* (Paris 1932), s. 43 vd.

²⁷ Bkz. G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, III, (Paris 1905), s. 23, 131, 203-204. Halife Hâkim için kitabın III. bölümüne [Sir Hamilton A. R. Gibb, "*The Caliphate and the Arab States*" (s. 81-99) (Çeviren)] bakınız.

^{27-a} Tortosa, İspanya'da Ebro ırmağının sol kıyısında yer alan şehir Tarık b. Ziyad tarafından fethedilmişti. (Çeviren)

yet basitti. Fransız veya İtalyan hacıları Apulia'ya^{27-b} karayoluyla (gitmeyi tercih ediyor); daha kısa ve daha ucuz bir deniz yolculuğu ile Adriyatik boğazından Dyrachium'a;^{27-c} buradan da Via Egnatia üzerinden Constantinopolis'e ulaşıyordu. Hac güzergâhı Bulgar yağmacılardan bütünüyle temizlenmiş durumdaydı. İtalya'da hacıların yolculukları sırasında kalabilecekleri birkaç misafirhane ile Avusturya Melk'te büyük bir han inşâ edilmişti. Constantinopolis'de Samson misafirhanesi de batılı hacılara tahsis edilmişti. Kluniler'in Tekirdağ'da (*Rodos-to*) hacılara tahsis edilen bir misafirhaneleri bulunmaktaydı. Kudüs'te eski pek çok misafirhanenin harabeye dönüştüğü sıralarda, 1070'te Amalfi tüccarları, büyük bir han yaparak bunu Hayırsever (*Almsgiver*) Aziz John [Ioannes] için vakfetmişlerdi.²⁸

Öte yandan deniz yolları da ihmal edilmemişti. Ancak deniz yolu daha çok İskandinav bölgelerinden gelen hacılar tarafından kullanılıyordu. X. asrın ilk yıllarında İmparator Norveçliler'i saray muhafızı olarak Constantinopolis'e getirtmişti. Bu asrın sonlarında bu muhafızlar sayı olarak müstakil bir hizmet alayı (*Varangian Guard*) olacak hale geldiler. Pek çok İskandinavlı (asker) Rusya nehirlerinin çevresindeki eski yollardan veya Karadeniz kıyıları üzerinden Constantinopolis'e gelirlerdi. Ancak bunlar daha ziyade İngiltere üzerinden Cebelitarık (*Gibraltar*) boğazını geçerek gelmeyi tercih ediyor; burada imparator ordusunda birkaç yıl hizmet edip iyi bir servet biriktirdikten sonra, memleketine dönmeye önce Filistin'i de ziyarete gidiyorlardı. Bazı kimseler ise sırf kutsal mekanları ziyaret gayesiyle geliyordu. 992 yılında Kolskeggr adlı bir şövalyenin (*varangian*) Filistin'e gittiği bilinmektedir. İmparatorluk askerlerinin en meşhurlarından Harald Hardrade'nin 1034 yılında Filistin'de olduğu rivayet edilir. İzlandalı misyoner Thorvald Kodransson Vidtförli 990 yıllarında Kudüs'e bir hac yolculuğu gerçekleştirmişti. Norveç'in ilk Hıristiyan kralı Olaf Tryggvesson'un 1000 yılında esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmasından sonra pek çok hacı onu kutsal mekanlarda gördüğünü iddia etti. Norveç prensleri arasında bir cinayet suçu işledikten sonra günahlarının kefareti amacıyla hac yapması oldukça yaygındı. 1051 yılında yarı-Danimarkalı Svein Godwinsson işlediği cinayetin günahını affettirmek amacıyla bir grup İngiliz ile yalınayak yola çıkmış; Anadolu dağlarını geçtiği sırada feci şekilde öldürülmüştü. Kardeşini katleden Man Adası kralı Lagman Gudrödsson vicdanını rahatlatmak ve Kudüs'te bir barış ortamı oluşturmak için büyük gayret sarf etmişti. İskandinav ziyaretçilerinin çoğu, Cebelitarık üzerinden gelip Rusya üzerinden dönmek suretiyle seyahat yapıyorlardı.²⁹

XI. asrın ortalarında hac yolculukları muazzam seviyeye ulaştı. Baharla birlikte Batı Avrupa'dan dönüş zamanı belli olmayan büyük hac dalgaları başladılar. Bu iş için yola çıkanlar, bazen küçük gruplar bazen de sayıları binleri aşan kafi-

^{27-b} Apulia, Güney İtalya'daki Puglia'nın eski ve tarihi adı. (Çeviren)

^{27-c} Dyrachium veya Dyrrakhion, İlliria kıyısında Yunan şehri. Birindisi'nin karşısında olduğu için Yunanistan'dan İtalya'ya giden yolcuların çoğunlukla kullandığı bir limandı. (Çeviren)

²⁸ Ordericus Vitalis, *Historia ecclesiastica* (ed. Le Prevost), II, s. 64; William of Tyre (*RHC*, I), s. 872-876; Aimé of Monte Cassino, *Chronicon* (ed. Delarge), s. 320. Ayrıca bkz. Paul Riant, *Expéditions et pèlerinages des scandinaves en terre sainte* (Paris) 1865), s. 60.

²⁹ İskandinav hacıların detaylı anlatımı için bkz. Riant, a.g.e., s. 97-129.

lelerden oluşuyordu.³⁰ 1064-1065 yılları arasında Alman piskoposların liderliğindeki hac yolculuğunda kafilede kadın-erkek 10.000'den fazla olduğu söylene de gerçek sayısı 7.000 civarında hacıdan oluşan büyük bir topluluk yer almıştı. Kafilenin kontrol ve güvenliği için büyük lordların silahlı muhafızlarını getirmelerine de müsaade edilmişti. Ancak çoğu hacı silahsızdı. Yolculuk sırasında Anadolu dağlarındaki [sert] iklim koşulları dışında tehlikeye nadiren maruz kalınıyordu. Yollar genelde emniyetli, yiyecek ve içecek ihtiyacı da rahatlıkla temin edilebilmekteydi. Hacılar Kudüs'teki yerel Ortodokslar tarafından da iyi karşılanıyordu.³¹ Ancak bütün bunlara rağmen bazı zorluklar da eksik değildi. Normandiyalılar Güney İtalya'daki Bizans sömürgelerine saldırdıkları dönemde, Normandiyalı hacılar imparatorluk görevlilerinden çok soğuk muamele görmüşlerdi.³² Suriye'de de yerel emirlikler Fatimî idaresine karşı ayaklandığı dönemlerde bölgede bazı tehlikeler zuhur edebiliyordu. 1055 yılında Bizans'ın Lazkiye (*Latakia*) valisi, Cambrai'lı^{32-a} piskopos Lietbert'e, sınırı geçmenin Hristiyanlar için çok tehlikeli olduğunu ileri sürerek çıkış vizesi vermemişti. Uygulamaya çok kızan piskopos buradan Kıbrıs'a gitmek zorunda bırakılmıştı. Piskopos burada Filistin'den sınır dışı edilen birkaç yüz kadar Hristiyan ile karşılaşmıştı.³³ Bizans Devleti'nin bilgisi dışında Müslüman topraklara geçen Almanlara ait büyük hac kafilesi, çok kötü şartlarla karşılaşmıştı. Aslında bu kalabalık ve ani hacı akınının Müslüman idarecilere yiyecek temininde güçlük yaşatması bir yana, yerel Müslüman halkın da öfkesini çekiyordu. Trablusşam civarı tehlikeli, Remle'de ise ciddi çatışmalar yaşanıyordu.³⁴ Bunlara ilave olarak Müslüman idarecilerin yolcular için koyduğu vergi ve geçiş ücretinden de sürekli şikâyetler geliyordu. İmparator II. Basil'in vergi memurlarına hacılardan ve atlarından vergi almaları konusunda kesin talimatı vardı. 1056 yılında Papa II. Victor, İmparatoriçe Theodora'dan bu talimatın ilgasını istemiş; memurlarının Kutsal Mezar'a koydukları vergiyi kendisine şikâyet etmişti. Muhtemelen Bizanslılar da bu vergilerin, mezarın restoresi için harcadıkları parayı karşılamak amacıyla aldıklarını iddia ediyorlardı.³⁵

Bu tür şikâyetler pek sık değildi. XI. asrın ortalarında din adamlarının da teşvikiyle hac yolcularının sayısında büyük bir artış oldu. XI. asır literatüründe

³⁰ Bréhier, bu hacıların çoğunun ismini zikretmiştir. Bkz. Brehier, a.g.e., s. 42-45. Ayrıca bkz. Ebersolt, a.g.e., I, 75-81.

³¹ Ingulf isimli bir hacı, 1065 yılında patrik Sophronius'un kendisini ve kafilesini, müzik ve meşalelerle karşıladığını söyler. Bkz. Fell, *Rerum anglicarum scriptores*, I, s. 74.

³² Brehier, 1054'teki "bölünme"nin, Bizans'la Batı hacıları arasında bir kin ve öfkeye sebep olduğunu iddia eder. Bkz. *L'Eglise et l'orient*, s. 42. Normanlar'ın Güney İtalya'yı istilâsının, Bizans'ı hacılara karşı şüpheci hale getirdiği kuvvetle muhtemeldir. Normanlar ilk olarak Güney İtalya'ya, Monte Gargano'ya hacı olarak gitmek için gelmişlerdi.

^{32-a} Cambrai, Fransa'da Nord idare çevresinin idare merkeziydi. (Çeviren)

³³ *Vita Lietberti*, d'Achery içinde. *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum* (1. baskı, Paris 1655-77), IX, 706-712. *Miracula S. Wulframmi Senonensis*'te (*Acta sanctorum ordinis S. Benedicti*, saec. III), Hristiyanların Kudüs'ten 1056'da çıkarıldığı belirtilir.

³⁴ *Anneles Altahenses majores*'te bahsedilen bu hac için bkz. E. Joranson, "The Great German Pilgrimage of 1064-1065", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to D. C. Munro* (New York 1928) içinde, s. 3-43. Silahlı hac ve hac ile ilk haçlı seferi arasındaki ilişki için kitabın VII. bölümüne (s. 243-244) bakınız. [Frederic Duncaif, "The Council of Piacenza and Clermont" adlı bir makale bulunmaktadır. (Çeviren)]

³⁵ *Letter of Victor II* (hatalı bir şekilde Victor III'e atfedilmektedir, PL, CXLIX), cols. 961-962; P. Riant, *Inventaire critique des lettres historiques des croisades* (Paris 1881), s. 50-53.

halk arasında hac yapmak için olağanüstü bir arzu ve gayretin olduğuna dair bilgiler geniş yer tutar. Hacı, kendisini İsa'nın bir esiri (*peregrinus Christi*) veya onun fakir bir müridi (*pauper Christi*) kabul ediyordu.³⁶ 1064 yılında Alman hacılar hacca gelmelerini, bir kehanetin ifası olarak görüyorlardı.³⁷ Papa VII. Gregory [Gregorius], 1075 yılında kendisine karşı bir isyana öncülük eden Cencius'u Kudüs'e hacca gitmeye mahkum etti.³⁸ Ancak insanlarda hac için çıkılan yolculuğun, günahkâr birinin bütün günahlarını bir çırpıda sileceğine dair ciddi tereddütler de vardı. 1049 yılında Narni halkı, parlak elbiselere bürünmüş bir kalabalığın kasabalarından geçişine şahit olmuştu. Parlak elbiselilerden biri halka, kendilerinin ebedî saadeti kazanan ruhlar olduğunu; ancak pişmanlıklarını göstermek için kutsal mekânlara yaptıkları yolculuğu da ara vermeksizin devam ettirmek zorunda olduklarını belirtmişlerdi. Haccın ifası o kadar esaslı bir düşünce haline gelmişti ki, bu düşünce, geçmişin meşhur kahramanlarının da kutsal topraklara hac yolculuğu yaptığına dair popüler menkıbelerle destekleniyordu. Kral Arthur'un Kudüs'ü ziyaret ettiği söylenmiş, Şarlıman'ın hacı ise darbe mesel haline gelmişti.³⁹ Bütün bunların amacı Batı'da kutsal topraklara ve Kudüs yoluna arkası kesilmeyecek bir ilgi uyandırarak halkın manevi duygularını tahrik etmek; bu ilgiyi hac yolunun kapalı olduğu sıralarda da canlı tutmaktı.

1071 yılından itibaren Türklerin bölgeyi ele geçirmesi, başlangıçta hacılar için herhangi bir engel teşkil etmedi. Atsız ve Artuk gibi ilk Türk emirler, kendiliğinden gelen bu gelir kaynağını önlemeyi düşünmeyecek kadar akıllı insanlardı. Ancak Fatimîler'in yıkılmasıyla kuzeyden aşağıya doğru yol güzergâhındaki küçük emirlikler, geçiş noktalarında vergi paylarını almak istiyordu. Her birkaç milde açgözlü ve işgüzar gümrük memurları [*âmil*] konuşlanmış, vergi alacakları hacıları bekliyordu. Artuk'un 1091'de ölümünden sonra oğulları, Fatimîler'i canlandırabilecekleri endişesiyle Hıristiyanlara karşı temkinli davranmaya başladılar. Bu sebeple pek çok Hıristiyan din adamı şehirden çıkarıldı. Türklerin Anadolu'ya hakim olmasından sonra ise hacıların karşılaştığı zorluklar daha da arttı. Bölgede meydana gelen savaşlar, akınlar ve yaşanan göçler sebebiyle yollar kullanılamaz hale gelmiş; köyler harap olmuş, köprüler yıkılmış, kuyular kurumuş ya da kapatılmıştı.⁴⁰ 1089 yılında Flandersli I. Robert gibi, iyi teçhizatlı bir orduya sahip kimseler tarafından gerçekleştirilen bazı seferlerde kutsal top-

³⁶ Bu terimler için bkz. Villey, *La Croisade*, s. 86; P. Rousset, *Les Origines et les caractères de la première croisade* (Neuchatel 1945), s. 40-41.

³⁷ Yukarıda 34. dipnota bakınız.

³⁸ HefeLe-Leclercq, *Histoire des conciles*, V, I, 150. Cencius Kudüs'e gitmek yerine IV. Henry'nin hi-mayesine girmiştir.

³⁹ G. Paris, *Histoire poetique de Charlemagne* (Paris 1905), s. 337 vd.; L. Bréhier, "Les Origines des rapports entre la France et la Syrie", *Congres français de Syrie* (Marseilles 1919), II, 36-38. *Gesta Francorum*'un meşhul müellifi Şarlıman'ın Konstantinopol'e kadar gittiği bu yolu tasvir etmiştir. Arthur'un menkıbesi muhtemelen bu Şarlıman'dan kopya edilmiştir. Bkz. G. Paris, "La Chanson du pelerinage de Charlemagne", *Romania*, IX (1880), s. 1 vd.

⁴⁰ Bkz. Houtsma, "Tutush"; E. Honigsmann, "Ortokids" maddeleri. *Encyclopedia of Islam*, III, 1001 vd. Ayrıca bkz. C. Cahen, "La Tuğra Seljukide", *Journal asiatique*, CCXXXIV (1943-1945), s. 167-172. Fatimîler'in çöküşü için bu kitabın III. bölümüne (s. 92-94) [Sir Hamilton A. R. Gibb, "The Caliphate and the Arab States" (Çeviren)]; Selçuklu fetihlerinin etkileri için ise V. bölümüne (s. 160) [Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", s. 135-177 (Çeviren)] bakınız.

raklara ulaşılabilmiş de çoğu hacı, Türklerin saldırısı nedeniyle Kudüs yolundayken geri çevrilen Keşiş Petrus'un akıbetine uğramıştı.⁴¹

Batı Avrupalıların zihin dünyasında bu derece öneme sahip olan Kudüs'e hac yolculuğunda ortaya çıkan bu zorluklar, bölgenin savunmasına yönelik hareketlere büyük bir ivme de kazandırmıştır. Papa Urban'ın [Urbanus] Clermont'ta^{41-a} Haçlılara yaptığı vaazdaki olağanüstü başarısı, hac fikriyle kutsal savaşı birleştirmesinden kaynaklanıyordu.

Kaynaklar:

- » Battifol, P. H., *Etudes d'histoire et de theologie positive*, Paris 1906.
- » Bréhier, L., "Les Origines des rapports entre la France et la Syrie", *Congres français de Syrie*, Marseilles 1919, II, 36 vd.
- » Bréhier, L., *L'Église et l'orient au moyen-âge: les croisades*, Paris 1928.
- » Cabrol, Dom, *Etude sur la Peregrinatio Silviae*, Paris-Poitiers, 1895.
- » Cahen, C., "La Tuğra Seljukide", *Journal asiatique*, CCXXXIV (1943-1945), s. 167-172.
- » Cauwenbergh, E. Van, *Les Pelerinages expiatories et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen-âge*, Louvain 1922.
- » Couret, A., *La Palestine soua les empereurs grecs*, Grenoble 1869.
- » *De locis sanctis*, trc. J. R. Macpherson, PPTS, III, 1893.
- » Delehay, H., *Les Origines de culte des martyres*, Brussels 1938.
- » Ebersolt, Jean, *Orient et occident*, Paris-Brussels 1928.
- » Eusebius, *Historia ecclesiastica*, İng. trc. J.E.L. Oulton -H. J. Lawlor, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass., 1953.
- » Ferotin, M., "Le Veritable auteur de la Peregrinatio Silviae: la vierge espagnole Etherie", *Revue des questions historiques*, LXXVI (1903), s. 367-397.
- » Fliche, A., *L'europe occidetale de 888 a 1125*, Paris 1930.
- » Hagenmeyer, H., *Le Vrai et le faux sur Pierre l'hermite*, trc. Furcy Raynaud, Paris 1883.
- » Hatem, A., *Les Poemes epiques des croisades*, Paris 1932.
- » *Itinera Hierosolyminata*, ed. Tobler-Molinier, Societe de l'orient, Geneva 1880.
- » *Itinerary of Bernard the Wise*, trc. J. H. Bernard, PPTS, III, 1893.
- » Joranson, E., "The Great German Pilgrimage of 1064-1065", *The Crusades and Other Historical Essays Presented to D. C. Munro*, New York 1928, s. 3-43.
- » Longnon, J., *Les Français d'outremer*, Paris 1929.
- » *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- » Paris, G., "La Chanson du pelerinage de Charlemagne", *Romania*, IX (1880), s. 1 vd.
- » Paris, G., *Histoire poetique de Charlemagne*, Paris 1905.
- » Pignot, J. H., *Histoire de Cluny*, Paris 1868.
- » Riant, P., *Inventaire critique des lettres historiques des croisades*, Paris 1881, s. 50-53.
- » Riant, Paul, *Expéditions et pelerinages des scandinaves en terre sainte*, Paris 1865.
- » Rousset, P., *Les Origines et les caractères de la première croisade*, Neuchatel 1945.
- » Schlumberger, G., *L'Épopée byzantine*, III, Paris 1905.
- » Steven, Runciman, "The Pilgrimages to Palestine before 1095", *A History of the Crusades*, genel ed. Kenneth M. Setteon, I, *The First Hundred Years*, ed. Marshall W. Baldwin, Philadelphia 1955, s. 68-80 (2. Basım The University of Wisconsin Press, Madison Londra 1969).
- » Villey, M., *La Croisade: Essai sur la formation d'une theorie juridique*, Paris 1942.

⁴¹ Anna Comnena, *Alexiad*, VII, 6 (ed. Leib, II, 105). Peder Hermit'in hacının tam tarihi belli değildir. H. Hagenmeyer, *Le Vrai et le faux sur Pierre l'hermite*, trc. Furcy Raynaud (Paris 1883), s. 64 -74.

^{41-a} Clermont, Fransa'da Puyde-Dôme idare bölgesinin idare merkezi idi. (Çeviren)